

*Д. С. Мартишин,
к. н. з богосл., доцент, завідувач кафедри українознавства, православ'я та теології,
Міжрегіональна академія управління персоналом, м. Київ*

DOI: 10.32702/2306-6814.2019.2.102

СОЦІАЛЬНЕ ВЧЕННЯ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

D. Martyshyn,
candidate sciences in theology, Associate Professor, head of the Department of Ukrainian Studies,
Orthodoxy and Theology, Interregional Academy of Personnel Management, Kyiv

SOCIAL DOCTRINE OF THE ORTHODOX CHURCH OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF POLITICAL TRANSFORMATION OF THE UKRAINIAN SOCIETY

Статтю присвячено теоретичним та практичним питанням соціального вчення Православної Церкви України. Розглянуто особливості розвитку Православної Церкви України, основні питання діалогу релігійних організацій та державних органів влади, шляхи розвитку взаємовідносин церкви та держави в умовах глобалізації. Доведено, що Православна Церква України, розкриваючи християниніві його власний багатий духовний світ, актуалізуючи та вмотивовуючи його соціальну й політичну активність, надихаючи на творчість та процеси конструктивного пізнання, творення, змінення світу, значною мірою огорожує людину від різних соціальних і політичних конфліктів, у тому числі між людиною та суспільством. Тому не викликає заперечень те, що християнство у своїй проповіді та соціальному служінні формує поле сучасної української політики.

У статті також розглянуто соціальне вчення церкви стан розбудови громадянського суспільства в Україні у контексті конструктивної взаємодії церкви, українського суспільства та держави. Проаналізовано основні етапи розвитку соціальної думки християнської церкви з урахуванням специфіки та зв'язку духовного знання людства з державним управлінням.

З точки зору соціального вчення церкви, розмежування церкви і сучасної української держави є гальмом на шляху модернізації політичної системи України. Суперечливі процеси сучасної української політики, всебічні наслідки глобалізації, процеси модернізації політичної культури, зміна культурного ландшафту України, демографічні наслідки потребують переосмислення парадигми протиставлення релігійного та світського суспільств. Основним вектором модернізації політичної системи України і одночасно легітимним фактором змін у сучасних умовах є не лише процеси демократизації, а й включення релігійного компонента, зокрема соціального вчення Православної Церкви України, політичної теології в процеси державотворення, інтерпретацію та будівництво політичної реальності України.

The article is devoted to theoretical and practical questions of social teaching of the Orthodox Church of Ukraine. The peculiarities of the development of the Orthodox Church of Ukraine, the main issues of the dialogue of religious organizations and state authorities, ways of developing relations between the Church and the state in the conditions of globalization are considered. It is proved that the Orthodox Church of Ukraine, revealing to Christian its own rich spiritual world, actualizing and motivating their social and political activity, inspiring on creativity and processes of constructive knowledge, creation, change of the world, to a large extent protects a human from various social and political conflicts, including between people and society. Therefore, there is no objection to the fact that Christianity, in its preaching and social service, forms the field of modern Ukrainian politics.

The article also examines the social doctrine of the Church, the state of development of civil society in Ukraine in the context of constructive interaction between the Church, Ukrainian society and the state. The main stages of development of social thought of the Christian Church are analyzed with account of specificity and connection of spiritual knowledge of humanity with state administration.

From the point of view of the social doctrine of the Church, the delimitation of the Church and modern Ukrainian state is a brake on the path of modernization of the political system of Ukraine. The contradictory processes of modern Ukrainian politics, the comprehensive consequences of globalization, the processes of modernizing of political culture, changing the cultural landscape of Ukraine, demographic consequences require a rethinking of the paradigm of opposition between religious and secular societies. The main vector of the modernization of the political system of Ukraine and at the same time the legitimate factor of changes

in modern conditions is not only the processes of democratization, but also the inclusion of the religious component, in particular the social doctrine of the Orthodox Church of Ukraine, political theology in the processes of state formation, interpretation and construction of the political reality of Ukraine.

Ключові слова: соціальне вчення церкви, теологія, держава, християнство, релігія, соціальна думка, наука, філософія, політика, етика, мораль, духовність, творчість, державне управління, політична теологія.

Key words: social doctrine of the Church, theology, state, Christianity, religion, social thought, science, philosophy, politics, ethics, morality, spirituality, creativity, state administration, political theology.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Нині у вирі трансформаційних духовних, соціальних і політичних перетворень в Україні та кризових станів у світі теологія посідає чільне місце в усіх сферах сучасної науки. Теологію вивчають у багатьох вищих навчальних закладах України. І це не випадково. Саме сьогодні, як ніколи раніше, гостро відчувається дефіцит релігійного (християнського) знання про Бога, людину і суспільство. Вочевидь, що більша частина пізнавальних можливостей людства спрямовуватиметься на ліквідацію цього дефіциту та на встановлення конструктивного діалогу між представниками церковної та світської науки [2; 6].

Роздуми про Бога, релігійне життя суспільства людина отримує з давніх-давен — з появою заповідей Господніх на горі Синай, Святого Письма. Стародавні цивілізації Месопотамії, Єгипту, Китаю, Індії, Єгипту, Греції та Риму залишили численні пам'ятники богословських роздумів мудреців над важливими релігійними питаннями людства [2, с. 252].

Упродовж усієї багатогранної історії розвитку цивілізації люди завжди цікавились релігійними питаннями, як пізнати Бога, Який створив світ, що собою являє людина, як прожити життя, щоб догодити Богові, як раціонально розтлумачити свою віру у Бога, як організувати життя у Церкві, як на рівні теології осмислити вчення про людину, природу і суспільство.

Вперше на науковому рівні сформували відповідь на проблеми пізнання Творця, взаємодії Бога і людини святі отці Христової Церкви. Теологія, по суті, розмірковуючи про Бога, світ, людину, вивчаючи релігійні переконання людей, водночас співпрацює з різними іншими науками сучасного світу. Про це засвідчує наявність в них різних богословських напрацювань (державне управління, філософія історії, культура, антропологія, література, історія, мистецтво, архітектура, психологія, політологія). Значення теології для інших наук полягає у тому, що вона дає науково обгрунтовану теорію про пізнання Бога, світу і людини; забезпечує розуміння закономірностей релігійного життя людини, взаємодії Церкви та суспільства (соціальне вчення Церкви, моральне богослов'я, апологетика, соціальне служіння Церкви).

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Актуальність цього дослідження обумовлена тим фактом, що питання взаємодії християнства та суспільства, церкви та держави, теології та державного управління постійно перебувають у полі зору науковців, були і залишаються темою постійних наукових дискусій між представниками світської та церковної науки. Адже йдеться про діалог релігії та науки, про тісні міждисциплінарні взаємовідносини між теологією, соціальним вченням церкви та державним управлінням.

Протягом століть проблеми діалогу релігії та науки, питання взаємодії церкви та суспільства були визначальною темою для відомих церковних діячів, богословів, вчених, філософів і політичних лідерів світу. Такій тематиці присвятили свої роботи відомі мислителі світу: Іоанн Златоуст, Василій Великий, Фома Аквінський, К. Леонтьєв, Л. Тихомиров, В. Соловйов, С. Булгаков, М. Бердяєв, С. Франк, М. Вебер, В. Липинський, М. Грушевський [10, с. 11].

На необхідність діалогу науки і релігії та формування інтегрованого науково-богословського світогляду звертають увагу західні християнські богослови: Г. Кюнг, Р. Хейз, Т. Райт, Р. Нібур, Д. Карсон, П. Нулленс, Р. Міченер, К. Деянг, П. Хелм, Д. Брей, П. Дженсен, Д. Маклеод, Е. Клауні, Р. Летем, С. Фергюсон, П. Пеннер, Й. Раймер, Р. Бакке, С. Честер, С. Хауервакс, Р. Кристофер, Д. Стотт, У. Брюггеман.

Значний внесок у дослідження теоретичних проблем комунікації Церкви, держави та українського суспільства зробили відомі науковці, зокрема: А. Колодний, М. Маринович, В. Бондаренко, В. Єленський, С. Здіорук, О. Саган, Л. Филипович, П. Яроцький, Р. Небожук, Ю. Чорноморець, А. Арістова, О. Недавня, Т. Гаврилюк, В. Шевченко, В. Петренко, П. Павленко, О. Бучма, М. Черенков, В. Чемерис, Ф. Медвідь, Я. Грицак, А. Аржаковський, А. Зінченко, Г. Щокін, М. Головатий, Є. Романенко, О. Радченко, В. Пасічник, М. Пірен, К. Говорун.

Стрімкий розвиток науки у ХХ ст. породив і розвиток християнської соціальної думки [1; 4; 7; 9; 10]. Християнське соціальне вчення пов'язане з іменами знаних християнських теологів: Рудольфа Бульмана (1884—1976), Карла Барта (1886—1968), Пауля Тіліха (1886—1965), Дитріха Бонхеффера (1906—1945), Рейнхольда Нібура (1892—1971), Юргана Мольтмана (нар. у 1926 р.), Ніколаса Томаса Райта (нар. у 1948 р.), Роуена Дагласа Уільямса (нар. у 1950 р.).

Зауважимо, що і католицька теологія зробила значний внесок у скарбницю християнства. У цих процесах брали участь: кардинал Джон Ньюман (1801—1890); священник П'єр Тейяр де Шарден (1881—1955); Папа Римський Іоанн XXIII (Анджело Джузеппе Ронкаллі) (1881—1963); кардинал Ганс Урс фон Бальтазар (1905—1988); Карл Ранер (1904—1984); кардинал Анрі Марі Жозеф Соньєр де Любак (1896—1991); Папа Римський Іоанн Павло II (Кароль Юзеф Войтила) (1920—2005); Папа Римський Бенедикт XVI (Йозеф Алоїс Ратцінгер) (нар. у 1927 р.). Особливе місце в історії католицької думки посідає Ганс Кюнг (нар. у 1928 р.), який став популярним через намагання поновити богослов'я Католицької Церкви на фундаменті екуменізму і нового розуміння самого християнства.

Православна академічна теологія, яка займалася питаннями розвитку соціального вчення, представлена іменами всесвітньо відомих церковних діячів, богословів та мислителів: Антон Карташов (1875—1960); архимандрит Кіпріан (Керн) (1899—1960); протопресвітер Микола Афанасьєв (1893—1966); протоієрей Георгій Флоровський (1893—1979); Володимир Лоський (1903—1958); Павло Євдокимов (1901—1970); протопресвітер Олександр Шмеман (1921—1983); протопресвітер Іоанн Мейендорф; (1926—1992), протоієрей Василь Зеньковський (1881—1962); протоієрей Олександр Мень (1935—1990); протоієрей Думитру Станілоає (1903—1993); архієпископ Михайло (Мудьогін) (1912—2000); митрополит Антоній (Блум) (1914—2003); Олів'є Клеман (1921—2009).

В останні роки значний внесок в розвиток теологічної думки сучасного Православ'я зробили богослови-інтелектуали, серед яких варто виокремити Вселенського Патріарха Варфоломія (Архондоніса), митрополита Епіфанія (Думенка), митрополита Іоанна (Зізіуласа), митрополита Каліста (Уера), митрополита Іларіона (Алфєєва), митрополита Олександра (Драбинку), єпископа Віктора (Беда), єпископа Гавриїла (Кризину), архимандрита Кирила (Говоруна), протоієрея Яна Шафіна, протодиякона Андрія Кураєва, диякона Миколу Денисенка, диякона Павла Гаврилюка, Христоса Яннараса, Сергія Бортника, Юрія Чорноморця, Геннадія Христокіна.

ФОРМУЛЮВАННЯ ЦІЛЕЙ СТАТТІ (ПОСТАНОВКА ЗАВДАННЯ)

Мета статті полягає в розкритті основних положень соціального вчення Православної Церкви України в умовах політичної трансформації України.

Мета дослідження зумовила постановку і розв'язання таких завдань:

- проаналізувати духовну динаміку розвитку соціальних поглядів церковних діячів, християнських богословів та релігійних мислителів на державу, релігію, людину та суспільство;
- систематизувати предметне поле дослідження, визначити основні категорії та теоретичні поняття, які торкаються питання соціального вчення церкви;
- інтегрувати християнські погляди церковних діячів, богословів у сферу теоретичних питань сучасного державотворення і державного управління;
- розкрити особливості богословської методології та окреслити головні уявлення про цілісну методологію соціального вчення церкви;
- визначити теологічні підстави для діалогу держави та церкви в теологічній думці сучасних християнських теологів.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ

Варто зауважити, що соціальне вчення Церкви — це християнське богословське знання про сутність, устрій та розвиток людського суспільства. Вивчаючи тисячолітній досвід людства, релігійні переконання людей, історію впливу християнства на розвиток науки, можна стверджувати, що соціальне вчення Церкви є сполучною ланкою між політикою, соціальною філософією та богослов'ям Церкви [10, с. 6—7].

Відомо, що теологія завжди є біблійною думкою про Бога та світ. Вона має відношення до культури, науки і

реального життя світу, тому що християнська теологічна думка завжди систематична, сучасна й практична. Саме християнська теологія — ця основа української історії, культури, духовності — має величезний потенціал для справжнього цивілізованого діалогу культур і цивілізацій. Загальні культурні, духовні, творчі, гуманістичні проблеми сучасної людини мають вирішуватися саме на рівні релігійного осмислення буття людства [2, с. 253].

Неважко помітити, що соціальне вчення Церкви, як наука, постачає матеріал для формулювання богословських ідей і навіть політологічної думки. На думку видатних вчених, в історії християнської теології було чимало доктрин, які зазнавали впливу різноманітних політичних ідеологій та навпаки, релігія освячувала певні політичні процеси. Історичний розвиток науки свідчить про те, що в місцях, де теологія стикається з державним управлінням, філософією, історією, політологією, релігієзнавством, вони і взаємодоповнюють одна одну, виникають цікаві, плідні наслідки, що є корисними як для науки, так і для суспільства. На сьогодні тенденція до комплексного, всебічного дослідження богословських проблем, духовних явищ та процесів релігійного життя людства є актуальною та зумовлена самим суспільним цивілізаційним розвитком.

Завдання сучасної православної теології полягає в тому, щоб, проповідуючи про Бога, воно актуалізувало розуміння того, що православна віра несе в собі абсолютну правду про Бога, людину, суспільство, політику, бізнес та виклики сучасної цивілізації. Саме так жили та мислили святі отці Православної Церкви. Згідно з думкою святих отців проповідь Слова Божого, розвиток соціальної думки Церкви, місіонерство, просвітництво, пошук священниками, віруючими людьми духовних сенсів розвитку суспільства, ефективна соціальна робота Церкви, духовно-моральне оздоровлення соціуму є найважливішими, ключовими напрямками священної місії Православ'я у світі.

Спираючись на багатовікову традицію Православної Церкви, теологія з'єднує спадкоємність історії з актуальністю, відданість вічним істинам Божественного Одкровення — з пошуками адекватних форм їхнього вираження. Адже в усі історичні епохи життя Православної Церкви України для церковної проповіді необхідна не тільки Блага звістка, але й здатність викласти вчення Христа живими словами, які викличуть трепетний відгук у серці сучасного покоління.

Відповідно до історії України, Православ'я, яке прийняте понад тисячу років тому нашими предками, завжди освячувало існування Української Держави, може і мусить бути основою національної ідеї для України як європейської держави. Відомо, що українська земля, просвічена апостольською проповіддю святого апостола Андрія Первозванного, здавна зберігає в собі євангельську істину, свободу, соціальну правду, духовні таланти та скарби християнської віри [3, с. 19].

Набута століттями православна духовність допомогла нашому народу вистояти у часи нелегких випробувань, зміцнюючи його вірою, надією та любов'ю. Відомо, що Українські Православні Церкви: Українська Православна Церква (УПЦ); Українська Православна Церква Київського Патріархату (УПЦ КП); Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), пройшовши довгий шлях подолання розколу з благословення Апо-

тольського Константинопольського Престолу та Всесвятішого Патріарха Вселенського Варфоломія (Архондоніса) 15 грудня 2018 р. створили нову об'єднану автокефальну, незалежну Православну Церкву України (ПЦУ), обравши нового Предстоятеля — Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Епіфанія. 6 січня 2019 року Православна Церква України отримала від Вселенського Престолу Томос (грамоту) про автокефалію.

На нашу думку, без духовного фундаменту та духовної ідеї ніяка держава не може існувати й розвиватися. Розвиток української держави, громадянського суспільства і нації в цілому без національної ідеї на основі релігійних переконань та духовних цінностей так само неможливий, як життя тіла без душі. Взаємодія Православної Церкви України з Українською державою у процесі суспільно-політичних трансформацій, її богословське осмислення та політологічне вивчення є важливими як для соціальної доктрини Православної Церкви, політичної теології, державного управління, політичної психології, політології, так і для подальшого науково-теоретичного та інформаційно-аналітичного осмислення суспільно-політичних відносин в Україні.

Одним з фундаментальних питань, яке розглядає соціальне вчення церкви, є питання взаємодії церкви та суспільства [3—5; 7; 8]. Годі навіть уявити, щоб сучасна людина, у тому числі християнин, повністю уникнув впливу на його життя соціуму, політичної ідеології, національної політики, економіки, соціальних інтересів, духовних, культурних прагнень, а також загальних геополітичних процесів. Так само і діалог церкви й держави формує основні елементи розвитку суспільства [5, с. 86—121].

На нашу думку, в більшості країн Європи формування громадянського суспільства відбувалося за активної участі християнських церков, на засадах християнських цінностей. В українському суспільстві Православна Церква України активно підтримує демократизацію, європейський вектор розвитку, боротьбу з корупцією, а її духовенство, парафіяни активно долучаються до процесу становлення громадянського суспільства [4, с. 118].

Проблема державно-церковних відносин завжди була актуальною, оскільки діалог, взаємодія церкви та держави значною мірою визначали вектор духовного та політичного розвитку суспільства упродовж усієї складної та багатогранної історії людства. Вочевидь, що виклики, які стоять перед Православною Церквою України та Українською державою, вимагають створення концепції взаємодії церковних, державних інституцій та громадянських об'єднань. Вся історія соціальної думки Православ'я є історією пошуків духовних підходів та методів побудови життя суспільства на засадах християнської моралі. Варто зазначити, що церква приділяє велику увагу розвитку стосунків з державою, суспільством загалом, відчуваючи його прагнення та занепокоєння.

Відомо, що навіть у секулярному суспільстві церква впливає на формування духовного світу людини, політичну ідеологію, геополітику, соціальну політику держави та загалом гуманізує світ. Такий вплив церковних інститутів ґрунтується на богословському осмисленні буття та покликання людини у світлі християнської віри, яка служить базисом гармонізації складного та багатогранного процесу соціалізації людини.

Про це свідчать розробки українських вчених про сталий розвиток майбутнього суспільства, які наголошують, що слід визнати пріоритет релігійного, причому християнського методу і досвіду пізнання світу, який вирізняється своїм оптимістичним настроєм, еволюційно відкритим баченням розвитку людини. На думку соціологів, економістів, філософів, саме християнство закликає нас постійно наближувати свою сутність до Божественних ідеалів.

Справжній демократичний розвиток суспільства певною мірою визначається змістом та конструктивним наповненням взаємодії церкви та держави, багатогранною діяльністю релігійних інституцій у взаємовідносинах із суспільством. Тому і не дивно, що взаємовідносини Православної Церкви України та держави постійно перебувають у науковому полі як богословських, так і політологічних досліджень.

Зауважимо, що нині в державному управлінні відбувається пошук науково-богословського обґрунтування шляхів та механізмів діалогу православної церкви та суспільства у контексті формування концепції державотворення. Можна стверджувати, що суспільство дійшло розуміння того, що потрібен консенсус усіх гілок Українського Православ'я, конструктивний компроміс православних громад у формуванні та утвердженні української державності. Без об'єднання Українських Православних Церков, без інтеграції християнських зусиль у напрямі розвитку держави вирішити нинішні проблеми українського соціуму неможливо.

Актуальність дослідження взаємодії Православної Церкви України та Української держави обумовлена тим фактом, що проблеми взаємовідносин держави та релігійних інститутів постійно перебувають у фокусі науковців, були і залишаються темою постійних дискусій між священством, політиками, парафіянами, теологами, політологами та державними діячами [1; 7; 9].

Доцільність богословського та політологічного аналізу соціального вчення церкви, стану взаємодії Церкви та держави підтверджується необхідністю розроблення нових доктринальних віронавчальних документів, програм, концепцій, угод та законів, які б відповідали вимогам сучасної цивілізації та конструктивній співпраці релігійних інститутів з представниками політичних сил та державних керманів.

Можна з упевненістю стверджувати, що в Україні вплив церкви на політику залишається всебічним, потужним і стійким. Тому постійно існує нагальна потреба досліджувати, аналізувати, осмислювати вплив соціального вчення церкви на державу, суспільство, а також вивчати, розглядати механізми взаємодії церкви та держави у контексті суспільно-політичних трансформацій, соціокультурних явищ і в набутті ціннісних орієнтацій українського соціуму на шляху демократичних реформ.

ВИСНОВКИ

Підсумовуючи, зазначимо, що згідно соціального вчення церкви, християнство має виявляти себе як внутрішня духовна сила та перетворювати суспільство зсередини, а не ззовні в політичних, культурних протистояннях та інформаційній війні. Справжнє церковне відродження може відбуватися лише з глибини сприйняття й осмислення Євангелія, а не тимчасових суспіль-

но-політичних перетворень. Церква не абсолютизує жодної форми історичного буття світу, політики, культури, ідеології. Знання закономірностей духовного та богословського впливу церкви на соціум дає змогу більш усвідомлено вирішувати духовні, політичні, соціальні та економічні проблеми українського суспільства, розв'язувати національні й політичні конфлікти. Християнин має використовувати свою християнську свободу для того, щоб допомагати іншим членам сучасного суспільства здобувати свободу в Бозі, розкриваючи духовні сили християнської історії, що освітлює все земне буття людини, в тому числі й процеси сучасної політики.

Згідно з соціальним вченням церкви, конструктивний діалог церкви та держави закладає інституціональне підґрунтя суспільно-політичних процесів. У сучасних умовах Православна Церква України, крокуючи до максимальної демократизації життя, суспільних відносин, покликана бути не лише духовним лідером українського суспільства в умовах політичної трансформації, а й дбати про максимальне зменшення тиску держави на духовні, соціальні, політичні та економічні процеси розвитку України. Ефективна система взаємодії церкви та держави є не тільки найважливішим, ключовим напрямом реформування українського суспільства, а й найважливішим ресурсом, засобом розвитку майбутнього усього людства. Таке твердження справедливе й щодо богословської науки (соціальне вчення церкви), яка вивчає закономірності духовного розвитку людства, а також духовні технології, за допомогою яких удосконалюється і суспільство загалом.

Література:

1. Вселенський Патріарх Варфоломій. Віч-на-віч із Тайною. Православне християнство у сучасному світі. — К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2011. — 360 с.
2. Гавриїл (Я.В. Кризина), архім.; Діонісій Мартишин, прот.; Павло Бочков, свящ. Вступ до православної теології: посібник / Я.В. Кризина, Д.С. Мартишин, П.В. Бочков. — К.: ДП "Вид. дім "Персонал", 2018. — 296 с.
3. Духовний заповіт Предстоятеля Української Православної Церкви Блаженнішого Митрополита Київського і всієї України Володимира. — К.: Фонд пам'яті Блаженнішого Митрополита Володимира, 2016. — 40 с.
4. Кирило (Говорун), архимандрит. Українська публічна теологія. — К.: Відкритий Православний Університет Святої Софії-Премудрості, ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. — 144 с.
5. Мартишин Д.С. Діалог Української Православної Церкви та суспільства у процесі політичних трансформацій України: монографія / Д.С. Мартишин. — Київ: ДП "Вид. дім "Персонал", 2017. — 272 с.
6. Мартишин Д.С. На шляху до віри: основи Православ'я: навч. посіб. / протоієрей Діонісій Мартишин. — К.: ДП "Видавничий дім "Персонал", 2010. — 184 с.
7. Мартишин Дионисий, протоієрей. Социальная работа Церкви как наука на современном этапе развития общества // Богословско-исторический сборник. Юбилейный выпуск. — Калуга, 2016. — С. 51—62.
8. Основи соціальної концепції Української Православної Церкви. — К.: Інформ.-вид. центр УПЦ, 2002. — 80 с.

9. Соціально зорієнтовані документи Української Греко-Католицької Церкви (1989—2008) [Джерела християнського суспільного вчення та служіння, 1] / Заг. ред. Леся Коваленко. — Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2008. — 711 с.

10. Чопей Богдан, Мартишин Дионисий, протоієрей. Основы социального учения Русской Православной Церкви: учеб. пособие / Богдан Чопей, прот. Дионисий Мартишин. — К.: Духовно-просветительский Центр имени Святых Апостолов, ДП "Издательский дом "Персонал", 2013. — 306 с.

References:

1. Varfolomii, Vselenskyi Patriarkh (2011), Vich-na-vich iz Tainoiu. Pravoslavne khrystyanstvo u suchasnomu sviti [Face-to-face with Secret. Orthodox Christianity in the modern world], DUKh I LITERA, Kyiv, Ukraine.
2. Kryzyna, Ya. V. Martyshyn, D. S. and Bochkov, P. V. (2018), Vstup do pravoslavnoi teolohii [Introduction to Orthodox theology], Vyd. dim "Personal, Kyiv, Ukraine.
3. Fond pam'iaty Blazhennishoho Mytropolyta Volodymyra (2016), Dukhovnyj zapovit Predstoiatelia Ukrain's'koi Pravoslavnoi Tserkvy Blazhennishoho Mytropolyta Kyivs'koho i vsiiei Ukrainy Volodymyra [The spiritual testament of the Primate of the Ukrainian Orthodox Church of His Beatitude Metropolitan Volodymyr of Kyiv and All Ukraine], Fond pam'iaty Blazhennishoho Mytropolyta Volodymyra, Kyiv, Ukraine.
4. Kyrylo (Hovorun), archimandrite (2017), Ukrainska publiczna teolohiia [Ukrainian Public Theology], Vidkrytyi Pravoslavnyi Universytet Sviatoi Sofii-Preudrosti, Dukh i Litera, Kyiv, Ukraine.
5. Martyshyn, D. S. (2017), Dialoh Ukrain's'koi Pravoslavnoi Tserkvy ta suspil'stva u protsesi politychnykh transformatsij Ukrainy [Dialogue of the Ukrainian Orthodox Church and Society in the process of political transformation of Ukraine], Vyd. dim "Personal, Kyiv, Ukraine.
6. Martyshyn, D. S. (2010), Na shliakhu do viry: osnovy Pravoslav'ia [On the path to faith: the foundations of Orthodoxy], Vyd. dim "Personal, Kyiv, Ukraine.
7. Martyshyn, D. (2016), "Social work of the Church as a science at the present stage of development of society", Bohoslovsko-ystorycheskyj sbornyk. Yubylejnyj vypusk, pp. 51—62.
8. Ukrainian Orthodox Church (2002), Osnovy sotsialnoi kontseptsii Ukrainskoi Pravoslavnoi Tserkvy [Fundamentals of the Social Concept of the Ukrainian Orthodox Church], Inform. — vyd. tsentr UPTs, Kyiv, Ukraine
9. Kovalenko, L. (2008), Sotsial'no zoriientovani dokumenty Ukrain's'koi Hreko-Katolyts'koi Tserkvy (1989 — 2008) (Dzherela khrystians'koho suspil'noho vchennia ta sluzhinnia) [Socially oriented documents of the Ukrainian Greek Catholic Church (1989—2008) (Sources of Christian social doctrine and service)], Vydavnytstvo Ukrain's'koho Katolyts'koho Universytetu, L'viv, Ukraine.
10. Chopej, B. and Martyshyn, D. (2013), Osnovy sotsyal'noho uchenia Russkoj Pravoslavnoj Tserkvy [The foundations of the social doctrine of the Russian Orthodox Church], Vyd. dim "Personal, Kyiv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 09.01.2019 р.